

УДК 94(497.11) «14»

ЗАКОННИК СТЕФАНА ДУШАНА ЯК ДЖЕРЕЛО СЕРБЬСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПРАВА

Лідія МАЗУРЧАК

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена Законнику Стефана Душана – одному з джерел сербського середньовічного права. Проаналізовано зміст окремих статей Законника, що відображають становище в аграрній сфері, економіці, а також соціальну структуру тодішнього суспільства. Охарактеризовано особливості судового процесу. Автор акцентує увагу на значенні Законника для Сербської держави.

Ключові слова: Стефан Душан, монарх, Законник, Сербія.

У Сербії періоду Середньовіччя, як і в інших державах, тривалий час діяли норми звичаєвого права. Та наукові дослідження доводять, що процес її державного й правового розвитку був досить різнобічним. Протягом XII– XIV ст. у сербів тривав процес становлення феодальних відносин. У цей період з'являється така пам'ятка сербського феодального права як Законник Стефана Душана. Його вважають першим зводом правил і суспільних норм у південних слов'ян. Мета створення Законника полягала в прагненні тодішнього царя Стефана Душана (1331–1355) зміцнити свою владу й таким чином мінімалізувати будь-які впливи правителів окремих областей. Проте мало хто знає, що ця пам'ятка розкриває практично всі аспекти соціально-економічного життя Сербії.

Мета статті: проаналізувати Законник Стефана Душана та визначити його місце в сербській правовій спадщині.

Згаданої проблематики торкається дослідник Джордже Бубало в своїй статті «Время Законника Стефана Душана» [1]. Зокрема, ним було здійснено спробу висвітлення історії впровадження Законника та подальших поправок до нього з часів його проголошення й аж до кінця XVIII ст. Учені Юрій Томин і Богдан Стасюк розглядають зміст пам'ятки в контексті проблем соціально-економічної історії Сербії доби Стефана Душана [8]. Також слід відзначити, що Законник у своїх працях розглядали Олександр Погодін [7] та Юрій Готьє [2].

Законник Стефана Душана був проголошений на державному Соборі в Скоп'є в день Вознесіння 21 травня 1349 р. в присутності сім'ї правителя, патріарха Іоанникія, церковних сановників і так

званих великих і дрібних властелів. Термін «властели» трапляється і в більш ранніх сербських джерелах, зокрема в одній із хрисовул (жалуваних грамот), яка датована першою половиною XIII ст. [8, с. 88]. Ймовірно, мова йде про великих та дрібних феодалів, обов'язком яких була військова служба.

Зміст документа свідчить про те, що в Сербії сформувалася станова монархія. Зокрема, цар був першим серед феодалів, тобто шляхти. Нижчі верстви населення звалися «людьми», проте в той час широко побутувала візантійська термінологія, а тому їх називали «париками» або «меропхами», зрідка згадується і термін «влахи» (так називали нащадків романізованого дослов'янського населення) [5, с. 117].

До складу Законника ввійшло 135 положень, а першим із них був царський указ про законодавчу роботу. Але тоді була прийнята тільки перша частина, яка пізніше, в період з 1 вересня 1353 по 31 серпня 1354 р. була доповнена [1, с. 58]. Перша частина містила переважно положення, які регулювали державно-правову та адміністративну сфери. Щодо другої частини, то вона була меншою за обсягом, не мала цілісного характеру та використовувалася, швидше за все, як доповнення до першої [4, с. 230].

Істориками віднайдено кілька списків «Законника», щоправда тільки чотири з них належать до XIV ст. Оригінальний текст, ймовірно, не зберігся. Можливо, він був знищений під час пожежі в 20-х рр. XIX ст. в монастирі св. Марка, що розташований у передмісті м. Призрена. Такої думки дотримувався дослідник Панта Сречкович [8, с. 85].

Законник зберігав чинність на всіх землях Стефана Душана. Це підтверджує одна зі статей, в якій зазначено, що грецькі міста мають керуватися хрисовулами, тобто жалуваними грамотами, які їм надав правитель [2, с. 23]. XIII – середина XIV ст. ознаменувалися появою значної кількості юридичних пам'яток, зокрема хрисовул (грецький термін, аналогічний лат. *bullae aureae* – «грамота з золотою печаткою»). Відомі сучасним історикам хрисовули містять відомості про надання привілеїв монастирям. У Законнику Стефана Душана зрідка трапляються згадки про видачу хрисовул на земельні володіння світським особам, але немає жодної згадки про фундаційні грамоти на користь міст, що, власне, зовсім не пояснюється тим, що вони не збереглися [6, с. 69].

Сербське право, починаючи з XIII ст., розвивалося під прямим впливом візантійського. Ще в 1888 р. російський учений Тимофій Флоринський зауважив, що в найдавніших рукописах Законник

Стефана Душана завжди супроводжують два інші джерела візантійського права: «Синтагма Матвія Властаря» (1335 р.) і так званий «Закон Юстиніана» (VI ст.). На сьогодні доведено, що 60 статей Законника запозичені з різних візантійських правових пам'яток [9, с. 52].

Варто зазначити, що в основу Законника було також покладено й сербське звичаєве право. Так, в ст. 152 згадуються ордалії, а саме, випробування залізом: *«І якщо хто на суді звинувачує кого в розбої і крадіжці, а не буде доказів, нехай буде їм у виправдання залізо, як то постановила моя царська величність; та виймуть його біля церковних воріт з вогню і так (понесуть і) покладуть його на святий вівтар»* [3].

Особливу увагу привертають статті 171 і 172, які частково розкривають особливості економічної політики Стефана Душана. Так, в статті 171 вказується: *«Якщо знайдеться золотих справ майстер поза містами і торгів мого царства, в будь-якому селі, нехай буде розграбовано таке село, а золотих справ майстер нехай буде спалений»* [3]. Наступна норма вказує, що ювеліри та ковалі можуть працювати тільки на території держави Душана. Можна припустити, що король мав на меті не тільки посилення ролі верховного правителя, а й певною мірою централізацію сербської економіки.

Аналізуючи текст Законника, бачимо, що в тодішній Сербії існувало дві форми землеволодіння – баштина і пронія. Щодо власників баштин, то вони не сплачували поземельний податок і звільнялися від виконання повинностей. Очевидно, що баштиною володіли тільки властелі. Вони могли передавати свої землі у спадок не тільки прямим нащадкам, але й іншим родичам. Щодо пронії, то про неї відомо дуже мало, їй присвячена тільки одна стаття Законника, яка декларує її невідчужуваність (ст. 58). [3].

У Законнику дуже детально описані права та обов'язки деяких станів. Перші 38 статей присвячені церкві, на чолі якої стояв цар із патріархом і логофет (ст. 24) [3]. Можливо, під логофетом мався на увазі хтось із вищих чиновників (цей термін запозичений з Візантії).

Окрім норм, які регулюють становище сербської церкви та властителів, Законник містить норми різних галузей права: сімейного, цивільного, кримінального, а також норми судочинства. Значне місце посідали злочини проти християнства, і це є цілком зрозумілим: релігія завжди була тим елементом життя, який об'єднував народ. Наприклад, в статті 10 мовиться: *«І хто виявиться єретиком, живучи між християнами, та затаврується (власноруч обпалиться по обличчі) хай виженеться; хто ж його буде тайти, і той хай затаврується»*, а в статті 21 йдеться про таке: *«І хто продасть*

християнина в іншу віру, хай усичеться і відріжеться язик». Загалом, церква відіграла велику роль у житті всього населення. Так, під час укладення шлюбу здійснювався обряд вінчання. Зазначалося, що той шлюб, який здійснився без благословення церкви, тобто без здійснення вінчання, має бути розірваний (ст. 3) [3]. Такі шлюби церква (та і держава також) вважала недійсними. В ст. 31 вказувалося, що суддями для священнослужителів мають бути їхні митрополити, єпископи та ігумени.

В окрему групу виділені злочини проти особи, зокрема вбивство, звалтування та інші. Деякі статті мають яскравий становий характер. Так, якщо селянин (себр) вбив феодала, то селянину могли відрубати руки, а якщо навпаки, то феодал сплачував тільки штраф: *«Якщо властель вб'є себра в місті або в жупі або в катуні, хай платить тисячу перперів; якщо ж себр вб'є володаря, то відрубати йому обидві руки і заплатити 300 перперів»* (ст. 94). Виділялися також злочини, спрямовані проти власності – розбої і крадіжки. Приватна феодална власність у державі захищалася, тому були встановлені суворі покарання. Якщо розбійника чи злодія спіймали на гарячому, то його не можна було помилувати. Встановлювалася смертна кара у вигляді повішення з попереднім осліпленням (ст. 151) [3].

Судовий процес в Сербії був змагальним і розпочинався тільки тоді, коли надходила приватна скарга потерпілого. Участь у процесі вільних і залежних селян допускалася. Виняток становили раби, які судилися перед своїми господарями у всіх справах. Важливе значення мали особисті показання сторін, на основі яких і розглядалися справи, до того ж останнє слово підозрюваного не мало жодного значення. Стаття 169 містила таке положення: *«Сторони, які прийдуть, на суд моєї царської величності, що скажуть на початку, тим речам і вірити, і з тих промов і судити, а останнім (не вірити) ні в чому»* [3].

На жаль, в історичних документах відсутні будь-які згадки про реакцію властелів і їхні опозиційні погляди на зміст Законника. Професор Федір Зігель писав, що в Законнику народ побачив, що верховна влада більше не захищає слабких перед сильними, простолюдинів перед боярами, а властелі тільки впевнилися у своїй важливості. Зруйновані надії народу на покращення свого становища повинні були неодмінно виразитися в збільшенні кількості розбоїв, грабежів, у крадіжках, в поширенні п'янства. Властелі, які відчули свою силу, перестали підкорятися царським указам, ще більше утискаючи нижчі стани суспільства. Разом із тим поширювалася несправедливість у судах. Саме тому Душан вирішив

покласти край цим процесам на соборі 1354 р. Справді, становище нижчих станів Сербської держави було важким. Так, вільні селяни, які називалися себрами, були позбавлені права збиратися на збори, тобто на віче. За порушення цього положення передбачалися покарання: відрізання вух або штраф [7, с. 275–276].

Як бачимо, Законник Стефана Душана регулював майже всі сфери сербського суспільного життя, хоча його норми мали яскравий становий характер і, ймовірно, не задовольняли нижчі прошарки сербського суспільства. Можна припустити, що його положення не завжди реалізовувалися на практиці. Тим не менше, Законник Стефана Душана, базований на візантійському та звичаєвому праві, є доказом високої правової культури південного слов'янства.

Список використаних джерел та літератури

1. Дж. Бубало, *Время Законника Стефана Душана*, «Вестник Волгоградского государственного университета» 2015, № 3 (33), с. 58–78.
2. Ю. Готьє, *Образование Сербского государства*, «Славянский сборник» 1947, с. 5–44.
3. Ф. Зигель, *Законник Стефана Душана*, Санкт-Петербург 1872. Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/Zakonnik_Stefan_Dusan/frameset11.html
4. *Історія західних і південних слов'ян з давніх часів до XX ст.: курс лекцій*, за ред. В. Ярового, Київ 2003, 632 с.
5. *Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів*, за ред. Л. Зашкільняка, Львів 2001, 660 с.
6. *История южных и западных славян*, под ред. Г. Матвеева, З. Ненашевой, Москва 2001, Т. 1., 688 с.
7. А. Погодин, *История Сербии*, «История Югославии. Сборник», Москва 2002, с. 204–357.
8. Ю. Томин, Б. Стасюк, «Законник» як джерело до вивчення соціально-економічної історії Сербії доби Стефана Душана, «Вісник Прикарпатського університету. Історія» 2014, Вип. 25, с. 83–91.
9. Ср. Шаркич, *Влияние византийского права на средневековое сербское право*, «Вестник Волгоградского государственного университета» 2015, № 3 (33), с. 48–57.

ЗАКОННИК СТЕФАНА ДУШАНА КАК ИСТОЧНИК СЕРБСКОГО СРЕДНЕВЕКОВОГО ПРАВА

Лидия МАЗУРЧАК

*Дрогобычский государственный педагогический университет имени
Ивана Франка*

Статья посвящена Законнику Стефана Душана – одному из источников сербского средневекового права. Проанализировано содержание отдельных статей Законника, что отображают положение в аграрной сфере, экономике, а также социальную структуру тогдашнего общества. Охарактеризованы особенности судебного процесса. Автором акцентировано внимание на значении Законника для Сербского государства.

Ключевые слова: Стефан Душан, монарх, Законник, Сербия.

“DUŠAN'S CODE” AS THE SOURCE OF THE SERBIAN MEDIEVAL LAW

Lidiya MAZURCHAK

Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko

The article is dedicated to “Dušan's Code” – one of the sources of the Serbian Medieval law. The content of certain articles of the Code reflecting the situation in agriculture, economy and social structure of contemporary society was analyzed. the peculiarities of the court process was characterized. The author focuses on the significance of the Code to the Serbian state.

Key words: Stefan Dushan, Monarch, «Dušan's Code», Serbia.